

КУЛЬТУРЕМЫ И ОНОМАСТИКА

М. Рак

Ягеллонский университет

Краков, Польша

maciej.rak@uj.edu.pl; ORCID: 0000-0003-0042-1406

В статье рассматривается новая этнолингвистическая концепция – культуремы, в том числе некоторые топонимы и антропонимы, принадлежащие к ней. Как выясняется, некоторые nomina propria имеют богатую коннотацию и являются носителями информации, которые позволяют идентифицировать личность, отношение к традициям и ценностям, а также являются элементами коллективной памяти. Таким образом, они являются культуремами.

Ключевые слова: этнолингвистика; культуремы; ономастика

CULTUREMES AND ONOMASTICS

M. Rak

Jagiellonian University

Cracow, Poland

The article concerns a new ethnolinguistic concept – culturemes and including some toponyms and anthroponyms. As it turns out, some nomina propria have rich connotations and are carriers of information that allow us to identify identity, attitude to tradition and values, and are also elements of collective memory. Thus, they are culturemes.

Keywords: ethnolinguistics; culturemes; onomastics

KULTUREMY I ONOMASTYKA

M. Rak

Uniwersytet Jagielloński

Kraków, Polska

W polskiej etnolingwistyce na koncepcję kulturemów zwrócono uwagę 5 lat temu (por. [Rak 2015a, 2015b, 2019]). Na razie nie jest ona zbyt często wykorzystywana w pracach naukowych także z tego powodu, że zakres badań lubelskiej szkoły etnolingwistycznej, która określa kształt polskiej etnolingwistyki, obejmuje rekonstrukcję językowego obrazu świata, opis stereotypu językowego i symbolu kulturowego [Bartmiński 2005]. Jak więc widać, nie ma tu mowy o kulturemach. Zresztą, odnosząc się do tej koncepcji, Jerzy Bartmiński

[2016] akcentował przede wszystkim to, że kulturem jest kategorią synonimiczną względem słowa klucza (w ujęciu Anny Wierzbickiej [2007]) i konceptu kulturowego, a różnica *de facto* dotyczy terminologii. W swoich pracach stoję jednak na nieco innym stanowisku (np. [Rak 2017]), dostrzegam bowiem – nawet jeśli wymienione koncepcje są podobne – korzyści z zajmowania się kulturemami jako jednostkami określającymi tożsamość grupową (narodową, regionalną, społeczną).

Dwa wielkie przedsięwzięcia realizowane w Lublinie pod przewodnictwem J. Bartmińskiego – *Słownik stereotypów i symboli ludowych* [SSiSL] oraz *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów* [LASiS], a także wypracowana przez niego definicja kognitywna (dokładniej o niej por.: [Bartmiński 1988]) przekonują, że mamy w tym wypadku do czynienia z etnolingwistyką kognitywną. Jest to jedna z etnolingwistycznych szkół słowiańskich, pozostałe to: moskiewska szkoła etnolingwistyki dialektologicznej N.I. i S.M. Tołstojów, tartusko-moskiewska szkoła etnolingwistyki etymologicznej W.N. Toporowa i W.W. Iwanowa oraz jekaterynberska szkoła etnolingwistyki onomastycznej (skupiona na toponimii) zapoczątkowana przez A.K. Matwiejewą, a dziś reprezentowana m.in. przez E.L. Berezowicz i M.E. Rut. Już samo nazewnictwo precyzuje, co jest przedmiotem badań w rosyjskich szkołach etnolingwistycznych (dialekty, etymologia, toponimia) [Niebrzegowska-Bartmińska 2017]. To bardzo pobieżne przybliżenie wskazuje, że onomastyka jest w centrum zainteresowań przede wszystkim jekaterynberskich badaczy (np. [Березович 1998a, 1998b, 2007]), nie znaczy to jednak, że jest całkiem nieobecna w badaniach pozostałych szkół. Nie zajmuje w nich co prawda pozycji centralnej, nie jest też jednym z kilku najważniejszych komponentów, jednak w jakimś stopniu jest uwzględniana.

Nieco inaczej sprawa wygląda w odniesieniu do kulturemów, czyli: «jednostek etnolingwistycznych, słów kluczy, które w planie wyrażania są reprezentowane przez pojedyncze leksemy, zaś w planie treści mają tak bogate znaczenia, że dzięki nim można zrozumieć specyfikę danej społeczności narodowej, etnicznej lub regionalnej. To właśnie m.in. poprzez kulturemy społeczność określa swoją tożsamość, stosunek do tradycji i wartości, a także sposób radzenia sobie w obecnych czasach.

Z powodu częstej nieprzekładalności reprezentujące je leksemy mają nastawienie etnocentryczne (nierzadko są składnikami autostereotypu) jako słowa zbiorowej pamięci. Kulturremy zwykle funkcjonują jako składniki związków frazeologicznych i pojawiają się w kliszowanych tekstach folkloru, poezji ludowej, literaturze regionalnej oraz w wypowiedziach autorefleksyjnych» [Rak 2015b: 13]. Jeśli idzie o status ontologiczny, najbliższemu kulturomom jest do konceptów kulturowych (por. [Bartmiński 2016]), które są przedmiotem opisu w SSiSL oraz LASiS (por. np. [Bartmiński 2015; Bartmiński, Chlebda 2013]).

W książce *Kulturremy podhalańskie* [Rak 2015b] wydzieliłem następujące kategorie i podlegające im kulturremy: 1) swój – obcy: *Góral, gazda, baca, juhas, zbójnik, ksiondz, pán, ceper*; 2) wartości pozytywne (w tym religijne): *Pámbocek, Pániezus, Gaździná Podhála, krzyż, śleboda, honór, robota, ziom, dudki*; 3) wartości negatywne: *biyda, głód*; 4) tożsamość kulturowa: *gwara, muzyka, śpiwanie, tániec, ubranie, portki, ciupaga, moskál, oscypek, gorzáłka, owca*; 5) geografia mentalna: *Podhále, góry, Giewont, hála*. Jak widać, ważne miejsce zajmuje tu geografia mentalna, w obrębie której mieszczą się toponimy (*Podhále, Giewont*). Jeśli idzie o pozostałe jednostki, wśród nich znajdujemy antroponimy – gwarowe nazwy Boga (*Pámbocek*), Pana Jezusa (*Pániezus*) i Matki Bożej (*Gaździná Podhála*). Tym samym nazwy własne są uwzględniane w badaniach nad kulturomami gwarowymi.

Z kolei do ogólnopolskich kulturomów spośród toponimów można zaliczyć: *Polskę, Wisłę* ‘rzeka’, *Kraków, Warszawę, Częstochowę, Kresy* (wskazała je już Alicja Nagórko [Nagórko 2004: 28–29]), *Europę, Azję, Norymbergę, Poczdam, Jaltę i Katyń*. Nie jest to grupa jednolita, ponieważ poszczególne onimy zyskały status jednostek etnolingwistycznych w innym czasie i z innego powodu. Podstawowe to choronim *Polska* i hydronim *Wisła*. Nie ma potrzeby, żeby udowadniać ich specjalny status w polskiej kulturze. Kolejną grupę tworzą: *Kraków* i *Warszawa* jako dawna i współczesna stolica Polski, miasta na wskroś polskie. Z kolei *Częstochowa* zawdzięcza wyjątkową pozycję cudownemu obrazowi Matki Bożej, który jest przedmiotem kultu religijnego, a także obronie Jasnej Góry podczas potopu szwedzkiego. *Kresy* to kulturom odwołujący się do dziedzictwa I Rzeczypospolitej,

wyidealizowany poprzez literaturę. *Europa* i *Azja* są nie tylko nazwami geograficznymi, ale także konstruktami myślowymi odsyłającymi do tego, co cywilizowane, uporządkowane, bogate, chrześcijańskie, nasze (Europa), w opozycji do tego, co dzikie, chaotyczne, biedne, niechrześcijańskie (czyli w potocznym pojęciu gorsze), obce (Azja). Na taki podział nałożył się też kolejny, który sięga ostatnich 30 lat – Europa to synonim Unii Europejskiej. II wojna światowa odpowiada za kulturemy: *Norymberga*, *Poczdam*, *Jałta* i *Katyń*. Pierwszy odsyła do okrucieństwa nazistów, drugi i trzeci ewokują zdradę Polski przez sojuszników, a *Katyń* to nie tylko zdrada, ale też symbol martyrologii narodu polskiego.

Jak widać, toponimy są bardzo ważną klasą kulturemów, jednak reprezentujące je wyrazy – jeśli nie uległy eponimizacji – nie są uwzględniane w opisach leksykograficznych polszczyzny ogólnej, zgodnie z opinią, że «imię własne (nazwa własna, *nomen proprium*) przyporządkowane jest danemu przedmiotowi indywidualnemu nie na podstawie właściwych mu cech, ale niezależnie od nich, na mocy arbitralnej konwencji. Można zatem powiedzieć, że imiona własne nie posiadają znaczenia» [EJP: 217]. Nawet te bardzo krótkie komentarze do kulturemów wymienionych w poprzednim akapicie przekonują, że niektóre toponimy mają dodatkowe, ważne kulturowo znaczenia.

Inaczej były traktowane toponimy i antroponimy w leksykografii gwarowej. W *Słowniku gwar polskich* Jana Karłowicza [SKarł] obydwie klasy leksyki zostały uwzględnione. Było to przewidziane w *Przyczynkach do projektu wielkiego słownika polskiego* [Karłowicz 1876: XVII], ale spotkało się z ostrą krytyką ze strony Kazimierza Nitscha [1911/1958: 202]. W najnowszej leksykografii gwarowej dyferencyjne toponimy i antroponimy są umieszczane bardzo często, można więc potraktować rozwiązanie zastosowane w SKarł jako prekursorskie.

Na niewłaściwe traktowanie onomastyki (zwłaszcza toponimów) przez leksykografię ogólnopolską zwraca uwagę od ponad dwudziestu lat Wojciech Chlebda [Chlebda 1997, 1998, 2002]. Zauważył bowiem, iż «analiza tekstów polskiego dyskursu publicznego ujawnia, że występujące w nim geograficzne nazwy własne i ich derywaty

służą nie tylko lokalizowaniu (identyfikowaniu) miejsc i obiektów, ale i etykietowaniu stereotypowych wyobrażeń Europy i Azji, Morza Śródziemnego i Mount Everestu, Bizancjum i Atlantydy, Pcmia i Mławy, ulicy Woronicza i placu Pigalle» [Chlebda 2002: 9].

Drugi tom przywoływanego już LASiS dotyczy Europy, w SSiSL znajdziemy też m.in. hasło *Łysa Góra* [SSiSL, I: 121–122], w *Kulturemach podhalańskich* [Rak 2015b] mamy nie tylko toponimy, ale także antroponimy. Te przykłady z polskiej etnolingwistyki przekonują, że zasób onimów jest uwzględniany w badaniach nad zależnościami języka i kultury.

Literatura i źródła

Bartmiński J. Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa // J. Bartmiński (red.), *Konotacja*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1988. s. 169–183.

Bartmiński J. Słowa klucze, kulturemy, koncepty kulturowe // *Przegląd Humanistyczny* 3, 2016, s. 21–29.

Bartmiński J. Folklorystyka, etnonauka, etnolingwistyka – sytuacja w Polsce // *Literatura Ludowa* 6 (49), 2005, s. 5–13.

Bartmiński J. Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony? // *LASiS*, t. 1, s. 7–13.

Bartmiński J., Chlebda W. Problem konceptu bazowego i jego profilowania – na przykładzie stereotypu // *Etnolingwistyka* 25, 2013, s. 69–95.

Chlebda W. Zarys polskiej geografii mentalnej // *Przegląd Humanistyczny* XLI, nr 3, 1997, s. 81–94.

Chlebda W. Kilka słów o Europach i innych mentalnych kontynentach // S. Gajda, A. Pietryga (red.), *Słowo i czas*. Opole: Wydaw. TiT 1998, s. 46–57.

Chlebda W. Polak przed mentalną mapą świata // *Etnolingwistyka* 14, 2002, s. 9–26.

EJO – Encyklopedia językoznawstwa ogólnego, red. K. Polański. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich 1993. 672 s.

Karłowicz J. Przyczynki do projektu wielkiego słownika polskiego // *Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności* IV, 1876, s. XIV–XCIV.

LASiS – Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów, t. 1: Dom, pod red. J. Bartmińskiego, I. Bielińskiej-Gardziel i B. Żywickiej, Lublin 2015; t. 2: Europa, pod red. J. Bartmińskiego i W. Chlebdy, Lublin 2018; t. 3: Praca, pod

red. J. Bartmińskiego, M. Brzozowskiej i S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej, Lublin 2016; t. 4: Wolność, pod red. M. Abramowicza i J. Bartmińskiego, Lublin 2019; t. 5: Honor, pod red. J. Bartmińskiego, P. Sotirova, D. Ajdačića, Lublin 2017: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Nagórko A. Metody kontrastywne a etnolingwistyka (lingwistyka kulturowa) // É. Fórián (red.), Wielokulturowość, tożsamość narodowa, mniejszości na Węgrzech i w Polsce. Język – literatura – kultura. Debreczyn: Kossuth Egyetemi K, s. 23–33.

Niebrzegowska-Bartmińska S. Jakie dane są relewantne etnolingwistycznie? // Etnolingwistyka 29, 2017, s. 11–29.

Nitsch K. Recenzja Słownika gwar polskich J. Karłowicza // Rocznik Sławistyczny, t. 4, 1911, s. 199–243 [przedr. w: Nitsch K. Wybór pism polonistycznych, t. 4: Pisma dialektologiczne. Wrocław – Kraków 1958, s. 195–225].

Rak M. Co to jest kulturem? // LingVaria X, z. 2 (20), 2015a, s. 305–316.

Rak M. Kulturemy podhalańskie. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2015b. 430 s.

Rak M. Kulturemy – nowa perspektywa badań etnolingwistycznych // Tekst i dyskurs – Text und Diskurs 10, 2017, s. 217–227.

Skał – Karłowicz J. Słownik gwar polskich, t. I–VI. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1900–1911.

SSiSL – Słownik stereotypów i symboli ludowych, t. 1. Kosmos. Koncepcja całości i redakcja J. Bartmiński, zastępca redaktora S. Niebrzegowska [od cz. 3. Niebrzegowska-Bartmińska], cz. 1. Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie, Lublin 1996; cz. 2. Ziemia, woda, podziemie, Lublin 1999; cz. 3. Meteorologia, Lublin 2012; cz. 4. Świat, światło, metale, Lublin 2012: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Wierzbicka A. Słowa klucze. Różne języki, różne kultury. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2007. 565 s.

Березович Е.Л. Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1998a. 461 с.

Березович Е.Л. Топонимия Русского Севера. Этнолингвистические исследования. Екатеринбург: Изд-во УрГУ, 1998b. 338 с.

Березович Е.Л. Язык и традиционная культура. Этнолингвистические исследования. Москва: Индрик, 2007. 600 с.

Rak M. K вопросу о культурах – диалектных, общепольских, славянских // Этнолингвистика. Ономастика. Этимология: материалы IV Междунар. науч. конф. Екатеринбург, 9–13 сентября 2019 г. Екатеринбург: Изд-во УрГУ, 2019. С. 283–284.